

יחזקאל פרנקל

יחיד וקהילה, רבנות וחברה בעיני רב הקהילה בליטא של המאה התשע עשרה

ראשי פרקים

- א. רקע
- ב. על הספר "סדר אליהו"
- ג. להנהגת היחידים
- ד. ענייני הציבור
- ה. רבנות
- ו. סיכום

א. רקע

מאמר זה נועד להציג את הממד האנושי בעיירה בליטא של המאה התשע עשרה על פי ראייתו של רב הקהילה. בחינת מצב הקהילות היהודיות כראי של החברה היהודית בכללותה באירופה של המאה התשע עשרה מעלה שמצדדים שונים המצב היה בשפל, לאור השינויים הנרחבים בחיי האדם והחברה בתוך העיירה וסביבה כנגזרות הדוקות מהשינויים הרדיקאליים שעברו על החברה האירופאית בכללותה.

הרציונליזם בן המאה השש עשרה העצים את התפתחות המדע ובמקביל גבר אמון האדם בעצמו - על חשבון האמונה הדתית והאמון בממסד הישן. תנועות אלו הביאו בעקיפין בעולם הכללי לטלטלה במסכת האמונות הדתיות בנצרות כמו גם לטלטלה החברתית של המהפכה הצרפתית וערכיה שהתוו סדר חברתי חדש. בקהילות ישראל הולידה התקופה שמשלהי המאה השמונה עשרה את תנועת ההשכלה בישראל, שנעשתה לימים לתנועת הרפורמה. ערכי דת וחברה חדשים אלו בצירופם לצבת חומרית ורוחנית – מצב כלכלי מכביד ומודרנה דומיננטית הפולשת לתוככי הקהילות והלבבות – אכלו בקהילה היהודית בכל פה. בדרך הטבע מובן שיושבי בית המדרש והרבנים נמצאו מושפעים עמוקות מתהליכים אלו.

אילו פנים קיבלה הקהילה במפנה הדורות של המאה התשע עשרה? איך נראו הקהילה והחברה מבעד לעיני רב הקהילה העומד מול יהדות מאוימת על ידי רפורמה, מאותגרת על ידי ציונות ומתחדשת על ידי ההשכלה? האם שרדה

אותה יהדות שמאז, אותה שהייתה, ועמדה מול הרוח העזה, או שאת כולם היא נשאה, כדברי ביאליק בן התקופה "יוצא" ישיבותיה?
דומה כי לפחות בחלקים ניכרים של הקהילה וההנהגה המקומית, יהדות הגולה ככלל, והממסד הרבני בפרט, עמדו במצב של היחלשות או אף התפרקות, שניזונו וממילא אף הזינו תהליכים אלו.

מסמך מרתק המתאר אגב כתיבת יומן את מצב האדם, החברה והרבנות בתקופה זו נכתב על ידי מי שמחד גיסא היה חלק מממסד זה, ומאידך גיסא לקה על ידו לא במעט זה הוא היומן הנקרא "סדר אליהו", המהווה "אוטוביוגרפיה של הגאון האדר"ת¹ – הרב אליהו דוד רבינוביץ' תאומים" (=האדר"ת), מגדולי רבני ליטא. המסמך פורש תמונת חיים מקיפה של החברה, המנהיגות, היחיד כפרט והחיים בכלל בקרב קהילות ליטא במאה התשע עשרה. עיון בספר זה יש בו כדי לתת תמונה ייחודית על מצבם של אלו, מזווית ייחודית לעומת הספרות הרגילה מהתחום.

ב. על הספר "סדר אליהו"

הספר "סדר אליהו" יצא לאור בשנת תשמ"ד (1983) בירושלים, ובין דפיו מגוללים פרקי יומן החיים של האדר"ת במשך 40 שנה מחייו, בין השנים תרכ"א–תרס"א (1861–1901). בספר יש גם התבוננות בעבר הקודם לתקופה זו, בבחינת פרקי זיכרון ולא כיומן, והם מתחילים מסבו של האדר"ת ועד נישואיו שלו עצמו.

אברהם ביק, המביא לבית הדפוס, מציין בהקדמתו שהספר "מופיע עתה לראשונה מעצם כתב ידו"². לדבריו, לעומת תנועת החסידות שעל גדוליה פורסמה ספרות ענפה, גדולי ליטא זכו פחות לחשיפת קלסתר פניהם האישיות בהשוואה לפרסום תורתם. "מבחינה זו, סדר אליהו של האדר"ת היא גם תרומה היסטורית" כותב ביק.

1. הבעייתיות של יומן כמקור היסטורי

ביחס לדברי ביק, אכן יש חידוש בהוצאתו של הספר, אך יש לבחון אם גם מבחינה "מקצועית" ניתן היה לקבוע אם בתרומה היסטורית עסקינן. השאלה

1 סדר אליהו, אבטוביוגרפיה של הגאון האדר"ת, מוסד הרב קוק, ירושלים (סד"א = סדר אליהו).

2 הגם שקטע מהיומן התפרסם ב"הפלס" תרס"ה.

היא אם ובאיזו מידה יכול יומן אישי להוות מקור למחקר היסטורי. הגם שכל טקסט מושפע בידועין או שלא בידועין מעולמו של כותבו, מכל מקום, מבחינה מקצועית היסטורית הרי שבז'אנר מסוג יומן אישי הדברים מורכבים ובעייתיים יותר מסוגי מקור אחרים. דווקא מפני שיומן אינו מתכוון להיות חומר מחקר עלול הוא להיות מוטא אל מעבר לטווח הרלוונטיות המחקרית ביקורתית. נכון אמנם שהכותב הנדון אינו "בעל מחשבות" בתחום ההיסטורי, ולא בא לשנות במזיד מן הידוע, אך אפשר שבתמימותו אין הוא מתאר אלא את מרקם חייו המפותלים וסוף סוף בין זה לבין תעודה "היסטורית" מדעית עדיין המרחק רב. דוגמה לדבר היא הדרישה המקצועית למבט רחב על המציאות החברתית בכללותה אף שמעבר לגבולות העיירה, מבט שבספר הנדון נראה חסר: מעטה עד מאד ההתייחסות לכמה מגוניה של החברה, למשל לתנועת החסידות כמו גם חסרון התייחסות למאורעות העוברים על יהודי רוסיה בפרט³ ועל רוסיה בכללה, מאורעות משמעותיים מאוד גם במאה שוערת זו. גם תנועת ההשכלה הפורחת בליטא⁴ כבכלל העולם היהודי, כמעט אינה מאוזכרת.

יתר על כן, אף לעולם הרבנות המתואר בהרחבה רבה ביומן, אל לו לחוקר להתייחס כאל עולם הנפרש בספר זה לרוחבו המלא, שהרי המחבר די לו רק במקומו ובשעתו – וגם הם מתוארים מזווית ראייה חלקית, נוגעת בדבר ורחוקה ממבט מקיף, מכליל, מאזן, חוקר ומבקר.

אם כך, "למה זה אנכי"? סוף סוף מדוע לסמוך על נקודת מוצא חובבנית מבחינה מחקרית היסטורית? אכן על אף האמור יש ביומן גם מן הבחינה ההיסטורית רב בכדי להפיק תרומה נכבדה להבנת המרחב הנחקר במידה משמעותית: יש בו ביקורת על המצב החברתי בליטא בתקופה המדוברת, הוא מתאפיין בגילויי לב נדירים ומהם גם חשיפה אישית של תיאורי חיים וחברה ואף המבט על המגזר הרבני מספק מסמך אוטנטי שיש בו כדי לתת הצצה אל מאחורי הקלעים של מעמד שהליכותיו בדרך כלל אינן חשופות, ואם נחשפו, פעמים רבות היה זה ממבט חיצוני, פגום, או נגוע בדעה קדומה. אכן משני

3 גם מאורעות יהודיים מובהקים שעסקו בהם רבנים אינם זוכים להתייחסות, כגון גזירת מסי הבגדים היהודיים וגזירת הקנטוניסטים ועוד.

4 למשל בתקופת כהונת האדר"ת בפוניבז' נפתחה שם ספרייה "משכילית", ועל פי פנקס הקהילות, ליטא, 458 (=פנקס, ליטא) "היו הפרעות מצד הקנאים הדתיים", האדר"ת אינו מזכיר נתון זה ולא את תנופתה של ההשכלה.

פגמים אלו הספר נקי. הוא אינו מוטה, והוא אינו משרת של דעה קדומה ברוב הסוגיות שבהן הוא עוסק.

בכלל, מכיוון שיומן אוטוביוגרפי של רב "בכיר" בן אותה מאה הוא "מצרך נדיר", לכן לפנינו פרק המבקש לדורשו.

ז'אנר מורכב וקונפליקטיבי זה של יומן רב הקהילה דומה לזה שבו עסק קפלן בספרו "אורטודוקסיה בעולם החדש – רבנים ודרשנות באמריקה 1881–1924"⁵, שאותו בנה על דרשות רבנים שנאמרו בבית הכנסת. גם קפלן מודע לבעייתיות המקצועית ומביא תימוכין ותקדימים לדרכו.⁶ הוא גם מציין כי בקרב חוקרי הנצרות יש עיסוק רב בחומרים מתחום זה. מאידך גיסא, וכדברינו, הוא עומד על כך שישנו יחס מזלזל כלפי סוג מקור היסטורי כזה עקב העובדה שאינו אלא סוג של כתיבה שאינה אלא עממית ביסודה.⁷ בדרך שבה פתר קפלן בעיה זו כן דרכנו במאמר זה ביחס ליומנו של האדר"ת. קפלן, בלא ספק ראה בדרשה ערך היסטורי עשיר. לעניינינו, נראה שביומן, שלא נכתב מלכתחילה על מנת שיתפרסם, יש יותר צדדים של "מסיח לפי תומו", דיוק ואותנטיות מאשר בדרשה, שכדבריו של קפלן מעוותת לעתים את המציאות.⁸

גם ח"ה בן ששון, מחשובי החוקרים בתחום ההיסטוריה, התלבט בשאלה דומה לגבי הסקת מסקנות היסטוריות מספרי שירה, שירת רבי יהודה הלוי במקרה שלו, על תחומים כגון החברה בתקופתו, ולהסיק על העובדות הקונקרטי מדברי מי שהוא חופשי בדמיונו, ואף בלתי מחויב למציאותי ולממשי. בן ששון מכריע שניתן ללמוד משירה על חברה בימיו, אך בזהירות, והוא מעיר: "יש להיזהר מלהביא את הזהירות עד לכדי השבתת הלימוד". ושיטה בידו: גם כתיבה שיש בה מידת ההפשטה לעולם אינה חופשית מענייני השעה הממשיים.⁹ אדרבא, ממקום חולשתו של הספר-היומן מבחינה מקצועית, משם אתה למד על היש שבו, גם מן הבחינה ההיסטורית. האדר"ת אינו נתון לכתיבה היסטורית, ומכך נובע הצד החיובי של המסמך שאותו כתב – דווקא מפני היותו "מסיח לפי תומו". תומו זה מתבטא לעתים להתייחסותו ברגש למצבי החיים שלו ובשחרור

5 קפלן, אורטודוקסיה (=קפלן, אורטודוקסיה).

6 ראו שם עמודים 31–38, על ספרות מחקר הדרוש שעסקה לפני קפלן בתחום.

7 שם עמ' 40.

8 ראו שם עמ' 58 הערה 174. מעניין להעיר מדברי קובנר, ר' עליו לקמן הערה 10, על הדרשנים בימיו שהם "הנמושות של האליטה התורנית, בורים ומעוותי התלמוד, בדרך כלל צבועים, חסרי יראת שמים ושתיינים שרמתם המוסרית ירודה". קובנר, ספר המצרף, עמ' 37.

9 ראו בן ששון, החברה, עמ' 281.

הקולמוס ממחויבויותיו "התקניות", שהרי לדידו רק יומן אישי הוא. ממסירה בלתי משוחדת זו שאינה נוגעת בדבר לגבי התחום ההיסטורי, נהנה החוקר, השולף ומסיק כרצונו את שהוא למד ממה שהסיח כותב על פי תמימותו, כמובן, תוך הזהירות והביקורתיות המתבקשת לאור הקונפליקטיביות דלעיל. מאמר זה מיצה את הנתונים הרלוונטיים לנושא מתוך הספר-היומן "סדר אליהו". בעת הצורך הנתונים אומתו או נשללו, עובו או גובו מניתוח נתונים העולים מפנקס קהילות ליטא – ערך פוניבוז', וכן מתוך ספרי מחקר הנושא והתקופה.

לצורך הארת נתוני מאמר זה הוספתי "חלון הצצה" ייחודי שבו היבט מחקרי מחד גיסא וספרותי מאידך גיסא לשם דעת המקום והזמן. ביקשתי לבחון ולהעשיר את תמונת החיים שאותה מתאר האדר"ת הן מבחינת תקופה המציאותי הן מבחינת ערכיה מזווית הראייה של מי שעמד הרחק מנקודת ראותו של האדר"ת, סופר משכיל, חריף וחד לשון מבני התקופה – יצחק קובנר, בספרו "המצרף"¹⁰.

נוסף על ראייתו של קובנר הובאו מובאות מדברי שניים מ"בכירי" המקום והזמן של נושא המאמר: הרב קוק זצ"ל והסופר ח"נ ביאליק בהתייחסות לכמה מן הנושאים הנידונים.

2. האדר"ת

הרב אליהו דוד רבינוביץ' – תאומים נולד בשנת תר"ה (1845)¹¹ בעיירה שילעל שבליטא, לאביו בנימין שהיה רב העיירה, ולאמו טויבא, שניהם בני

10 יצחק אייזיק קובנר, ווילנא 1840, בן למשפחה ענייה, מרובת נפשות, מוותיקות המקום. אביו היה מלמד, ובנו יצחק התחנך במסגרות מסורתיות. הפן המשכילי באופיו הוא פרי מאמצים אוטוידקטיים, כרבים מחבריו לתקופה ולהלכי המחשבה. נישואים מוקדמים קטעו את התפתחותו האישית, והוא נעשה למלמד בוילנא וסביבותיה. מ-1866 הוא מתחיל לכתוב בעיתונות העברית ומסקר אירועים שוליים ומקומיים. לאחר מכן נעשה לסוחר, תוך שהוא משלב ביקורת על העולם היהודי שאותו הוא פוגש במסעי מסחרו. הוא נתקל בקשיים בהדפסת הגותו מפני שנתפס כקיצוני, וכדבריו שלו: "ידעתי מראש כי מאד ארשע בעיני כל, גם בעיני דור החדש גם בעיני דור הישן, באומרי ברור בלא משוא פנים אשר אלה כמו אלה החטיאו המטרה עד הלום", המצרף, עמ' 159. הפרטים על אודותיו לקוחים מהקדמת המהדיר, שמואל פיינר, ספר המצרף, עמ' 15–23. יש לציין כי קובנר מתואר גם כ"משכיל שוליים", שאינו מבחירי החבורה, ולאור תיאור זה יש לראות את הציטוטים המובאים ממנו בקריאה סובייקטיבית.

11 סד"א עמ' 17. אמנם בספרי ביוגרפיה שונים ישנם תאריכי לידה אפשריים נוספים ואין כאן המקום להאריך בסוגיה.

משפחות מיוחסות ועניות מאזורי קובנא, טלז וריגא שבמערב רוסיה – ליטא. אמו נפטרה עליו ועל תאומו, צבי יהודה, בהיותם רכים, אביהם נשא אישה שנייה ומאז נפתח פרק קשה בחיי התאומים.¹²

על התאומים עצמם האדר"ת מספר כי "תשוקתינו ללמוד היה מעט, אבל לכתוב ולחבר ערגה נפשנו מאד", (סדר אליהו, עמ' 22) דבר שאינו מעיד על אי התמדתו בתורה. הוא ואחיו כתבו מגיל 12, וכתבתו של האדר"ת בכל מקצועות התורה הניבה מעל 100 ספרים שרק בשנים האחרונות החלו לבא בדפוס מעט מעט. קורות חייו גדושים במיתות רבות של צאצאים ובני משפחה קרובים, שהגירו עוד יותר את קורותיו. במשך עשרות שנים שימש ברבנות בערים שונות באזור ליטא, ביניהן פוניבז' ומיר.

בשנת תרס"א (1901) בהיותו בן 56 עלה על פי הזמנת ראשי המוסדות והכוללים בירושלים לכהן כרבה של העיר במקומו של רבי שמואל סאלאנט המזדקן, אך האדר"ת לא האריך ימים ברבנות זו האחרונה בחייו, ולאחר ארבע שנים, באדר תרס"ה (1905) נפטר, ונקבר בהר הזיתים.

ג. להנהגת היחידים

פרק זה אמנם מתמקד בפרט אך כותרתו, "להנהגת היחידים" מרמזת שלא כל הפרטים היו שווים. היו "יחידים", והנהגה שנהגו באדר"ת בביתו הייתה אכן שונה מהנהגה הכללית.¹³

1. תלמידי חכמים ובניהם

האדר"ת מספר כי הוא ואחיו התאום חונכו והונחו להניח תפילין עוד "שנה שלמה" לפני היותם בני מצווה "עוד בשנת השתים עשרה" (סד"א, עמ' 20). ציון דבר זה ביומנו, תוך ציון מתפעל של הזמן כ"שנה שלמה", מלמד כי התופעה הייתה חריגה מן הנהגה הכללית.¹⁴ יש בכך כדי ללמד על יכולת הכרעה של

12 ראו זלקין, השחר, שמצא כי "הדפוס המקובל בחברה המסורתית במקרים כעין אלה היה נישואין בשנית ואף בשלישית", ושם ציוני שמות של דמויות רבניות נוספות שכך עשו. עמ' 274.

13 חלק ניכר מן הדברים הקשורים לפרק זה לא נכתבו בספר "בזמן אמת" כיומן אלא בתור זיכרונות, מה שאולי ממעיט מן האוטנטיות. אמנם לאחר הביקורת נמצא כי ערכם אינו מתמעט עקב זמן היכתבם המאוחר.

14 ראו "משנה ברורה" חלק א, סימן לו, הכותב כי "נהגו עכשיו להניח ב' או ג' חדשים קודם הזמן".

האב כנגד הנהוג והמקובל בחברה, בלא לחשוש ל"מה יאמרו" ובלא הספק המוסרי שמא יגיעו הילדים לגאווה או לשחצנות.

פרט נוסף שאותו מציין האדר"ת יש בו כדי ללמד גם על פתיחות ציבורית מסוימת לחריגים איכותיים. בהפטרות פרשת בר המצווה שלו האדר"ת קרא את הפרק בספר יחזקאל (א') העוסק במעשה מרכבה, פרק שעל פי הדין אין נהוג שיקראו אותו בציבור נערים אלא דווקא זקנים.¹⁵ לעומת אותם שפקפקו, השיב אביו של האדר"ת "כי נער כמוהו יכול לקרוא גם במרכבה" (שם, עמ' 21). פרט זה מלמד גם פרק בחינוך ילדים, האומר שעם מידת "שמאל דוחה" שנהג בה אבי הנער לא פעם, מצא להפעיל אף את מידת "ימין מקרבת" המגבה באמון נפשי את הנער בלא חששות לזיחחות הדעת, אף אם הדבר מחדש לעומת הדין ומנהג הציבור.

מאידך גיסא, יש לראות את דברי האדר"ת על אודות אביו בנושא חינוך בניו המוכשרים, ש"עם כל יקרתינו בלבו כאישון עיניו [בהיותם יתומים 'ותיקים' מאמם כבר בגיל בר מצווה] לא חש שום שמץ רחמים בעת ראה כי עוול בדינו, ובלי חמלה דן אותנו" (שם, עמ' 19) מה שיוצר תמונה של חינוך קפדני בדגם הישן המתאים עצמו ליכולות הפרט גם כשאין עקיבות לנהוג על פי הישן.

2. על רומנטיקה ושידוכים, כלכלה ונישואין

"בחנוכה תרי"ח (1858) נתקשרתי במעדנות החיתון" (שם, עמ' 22) אם על פי עדותו, נולד האדר"ת בשנת 1845, הרי שגיל שידוכיו היה שלוש עשרה. עובדה זו לא הייתה יוצאת דופן אז, והיא תואמת לפסק ההלכה הפשוט בספרי ההלכה, טור ושולחן ערוך, אך המיוחד בתיאורו של האדר"ת הוא יחסיו המיוחדים עם משודכתו הצעירה – "שהיא הייתה בת שתים עשרה שנה", צעירה בשנה מגילו שלו. מרקם היחסים שנוצר בין שני המשודכים הצעירים מפליא בפתיחותו ובקירוב הלבבות שבו, על רקע הבית השמרני וההישגים התורניים של הבן, האדר"ת:

בכל משך היותי בבית המחותר לא הייתי רחוק מהמשודכת והיינו מדברים זה עם זה [...] ונשארתי בבית אביה כל היום, והיא דבקה אחרי בלבה, כאשר ראיתי וידעתי גם שמעתי, ושבעה עונג רב מכתבי חידושי והתפארה בהן. אף כי היא היתה משכלת בלימודי החול – היינו קרובים

15 ראו אליהו רבה, או"ח, סימן רפ"ב, ובמשנה ברורה תצ"ד, ס"ק ד.

זה לזה כאח לאחות, לשוחח כנהוג בבני הנעורים, אבל לא עלה על לבי על דבר אחר חלילה, ולא נגעת בה באצבע קטנה כל משך שבתי עמהם, כדת של תורה.

קטע זה בדברי האדר"ת עמוס בתובנות על הלכי היחסים בין משודכים תורניים בתחילת המחצית השנייה של המאה התשע עשרה: שהות ממושכת בבית הנערה, שיחות נפש ארוכות, גילויי חיבה ותחושות קרבה ורעות כשל אח לאחות. יכולתה הקוגניטיבית במשולב עם חשקה התורני של הילדה "המשכלת" לא עמדה בסתירה ליכולתה האמוציונאלית מצד אחד להעריך את בחיר לבה ולהתענג על הישגיו, ומצד שני ושלא בסתירה ל"השכלתה", להעריך ולהתפאר בחידושי תורתו של העלם שהפך לאהובה. בדברים יש גם כדי ללמד על גיל כניסתן של נערות לתהליך ההשכלתי, ועל כך בפרק הבא.

הסיפור התמים והנוגע ללב הסתיים במפח נפש לאדר"ת: השידוך בוטל על ידי אביו עקב נישואין שניים של החותן המיועד "עם אשה חדשה מבנות וילנא אשר לא דרכיה דרכינו".¹⁶ כאמור לקמן בפרק "השכלה", ביתו של האדר"ת עצמו לא היה חף ממגעה של ההשכלה. מדוע אם כן חזר בו הרב רבינוביץ מן השידוך, שהרי זהו מעשה חמור הלכתית ונפשית עבור הבן? והרי המשודכת הקטנה, היה ניתן להניח, תהיה מושפעת יותר מדמות אביה, מחתנה ומבית אביו יותר מאשר מחורגתה החדשה? נראה שהדבר מאפיין את רגישותם של בני התקופה להלכי הרוח המסוכנים לדעתם, המנשבים ומדיחים נפשות רבות, שמכיוון שאנשי המסורת ניצבו במגננה מול המחדשים, די היה בחשש לשינוי חזקה כדי לנקוט צעד חריף שכזה. הכנסתה של חורגת לבית כלתו העיד כנראה על הלכי רוח נסתרים של מחותנו, והאדר"ת חשש מהשפעות רעות על בית בנו. בסופו של דבר נמצא האדר"ת נופל מן הפח אל הפחת. הוא אולץ על ידי אביו לעזוב את בחירת לבו הצעירה, ולבסוף שודך ונישא לאשתו, פיגא מינא, שלדבריו, לעומת אהבתו הראשונה, זו עוד לפני החתונה "לבה רחק ממני כמטחוי קשת, ואחרי עבור ב' שבועות (מן האירוסין) לא דיברה עמי עוד ומאד היה מר לי מה שריחקה עצמה ממני, והרע לי דבר זה הרבה, אבל מה יכולתי

16 מעשה זה עצמו חריג הוא עקב החומרה היתירה שבה ראו ביטול שידוך לאחר שלב כתיבת התנאים, עד שהיו שאמרו שמפני תוקף החיוב שנוצר, עדיף להתחתן ולהתגרש מאשר לבטל תנאים, ראו "סידור הגר"א – אשי ישראל השלם", עמ' 571: "אמר רבינו, שיותר נכון לגרש את אשתו, שהתורה התירה [...] מלבטל תנאים בתקיעת כף", בייחוד מפליאה עובדה זו בחיי האדר"ת מכיוון שהוא נהג במנהגיו על פי הגר"א, וסביר שקיבל הנהגה זו במסורת בית אביו.

לעשות" (שם, עמ' 25). על אף כתבו את היומן במכוון לילדיו לא נמנע האדר"ת מלציין אותה אישה כ"אשה אותה הוכיח לי ה' – את אשר יאהב ה' יוכיח". כנהוג, היו התחייבויות כלכליות בין הצדדים, אך אלו לא תמיד קוימו. לאדר"ת הובטחו עם החתונה שש מאות רובל כסף על ידי החותן. עקב מרד הפולנים בשנים 1863–1864 ירד חותנו מנכסיו, ולוה מחתנו את כל הסכום תוך הבטחה להחזירו. בשילוב של ציניות והומור מריר האדר"ת מציין כי כבר ערך על אותה הלוואה חמישה שטרי פרוזבול, היינו חמש שמיטות עברו עליו, והוא תפילה שיזכה לשמיטות נוספות (שם, עמ' 30). כך נמצא כי המערכת הכלכלית לא הייתה בטוחה עבור הצעירים, בייחוד כשתנאי החיים סערו באופן שפעמים רבות הביאו להסתבכויות שהותירו את הזוגות ללא המשענת הכלכלית המתוכננת.¹⁷ מוצא בהלך התנהגות זה כר נרחב לביקורתו על החברה בזמנו:

מחסור השלמות יוצא ממקור נעכר ונרפש אשר ידלחו בו צעירי הצאן בהיותם באמנה את הוריהם או את הורי נשיהם, אחרי ההורים בעצמם יהיו בעכרם בהרימם מהם מראש עול דאגת המחיה, כי לפני חתונתם יגדלום כפראים בלי מטרה, ואחרי חתונתם יאספום אל בתיהם להאכילם ולהלבישם [...] בין כה אשת הצעיר תלד שנים-שלשה ילדים, הצעיר בשנות חופשו לא חשב לאחריתו, ואשתו דלת השכל לא ידעה ולא זכרה להעיר אותו להביט למרחוק כי אחוזה היא בכסף אבותיה, ובכלות צבא הארוחה וההורים ישלחום מעל פניהם, מה יש לצעיר כזה לעשות? אב לבנים, בעל אישה, איש לא עשיר, חסר המטרה, בלי אומץ לב וכוח ידים, בלא גו בריא וחזק ובלי דעת רחבה ושלמה [...] בין כה מכוונת הילדים תלך הלאה.¹⁸

מדברי קובנר נראה שהתנהלות כזו הייתה אופיינית לתקופה, ובעטיה נמנעת מבני הקהילה היהודית התמקצעות ונטילת אחריות, וכך הם באים לידי דלדול, עוני וניוון, וממילא עוד יותר מתרחקת האפשרות להיחלץ מן התסבוכת, זו שאחראים לה ההורים והצעירים גם יחד.

17 ראו לעיל הערה 10.

18 קובנר, המצרף, עמ' 166, וראו גם עמ' 169 שם.

3. על החיים ועל המוות

כאמור לעיל, האדר"ת ידע מקרי מוות רבים בחייו. בדברים שלקמן מתוארים קשייו של היחיד בתקופה הנסקרת.

בשנת תרכ"ב (1862) נולדה לאדר"ת בת בכורה, שנפטרה כבת שנה וחצי. בימי האבל נולדה לזוג בת נוספת, שנקראה בשמה הראשון טובה, על שם אמו האהובה, ונחמה על שם הבכורה שנפטרה. לפני מלאת לה חודש נפטרה גם זו. בחורף של השנה הבאה הפילה אשתו את פרי בטנה (שם, עמ' 26–27). בשנת תרכ"ו (1866) נולדה בת נוספת, ונפטרה גם היא כבת חודש. כתוצאה מכל אלו החל האדר"ת לסבול ממחלת לב (שם, עמ' 29). באביב הבא ילדה אשתו בת נוספת, ולאור סופן הטרגי של אחיותיה נקט האדר"ת סגולות שונות לשמירתה, אך גם זו נפטרה, לאחר נישואיה לראי"ה קוק, בעת היותם ברבנות בעיר זוימל.¹⁹

בשנת תר"ל (1869) מת על האדר"ת אביו, ומפני צרת חורגתו הגרה שם דחה האדר"ת הצעה להחליפו ברבנות העיר ווילקומיר שהוצעה לו מיד לאחר הלוייה. בשנת תרמ"ח (1888) נפטר אחיו תאומו של האדר"ת, הרב צבי יהודה רבינוביץ' תאומים, רבה של ראגאלי, והוא בן 43. לאחר מותו שידך האדר"ת את בתו של הנפטר למי שהיה חתנו שלו עד פטירת בתו, מרן הרב קוק זצ"ל, שעל שם חותנו המת קרא את שם בנו, צבי יהודה. מלבד מחלת לב, סבל האדר"ת רבות מראייה לקויה עקב המאמץ הלימודי העצום בתנאי ראות קשים, וכן החל לסבול מתופעה של יריקת גושי דם. (שם, עמ' 26–27 ועוד).

בנו, בנימין, שנקרא על שם אביו, נפטר גם הוא כבן שנתיים בשנת תרל"ב (1872), ובאותה שנה נולד לו בן נוסף, כישרוני ביותר, וגם אותו קרא על שם אביו, עזריאל בנימין, וגם הוא חלה בילדותו המוקדמת, אך החזיק מעמד עד שנת תר"מ (1879), ואז נפטר גם הוא.²⁰ בינתיים נולדו לאדר"ת בת, אסתר פריידל (1875), שנפטרה בקיץ תרמ"ח (1888), בן, מרדכי יונה, ובן נוסף, אברהם משה (1879). בן נוסף, רפאל לוי נולד בשנת תרמ"א (1881). בשנת תרמ"ג

19 שמה היה בת-שבע שרה רבקה וגם נקרא שמה אלטא, לשמירה, על פי מסורת בשם הגר"א. היא נפטרה באביב ימיה, כבת 22, בהותירה בת קטנה, בכורתו של הרב קוק.

20 האדר"ת נתן אל לבו את תמותת ילדיו, וקיבל עליו את הדין באמרו שדבר זה בא עליו מפני שחטא בכיבוד אביו, ועל כן מתו ילדיו שנקראו על שמו.

(1882) נולד בן נוסף, ישראל שמעון, ובשנת תרמ"ה (1885) נולד בנו האחרון יוסף ראובן, שנפטר לאחר כשנה וחצי.

תכיפות ילודה זו של 8 ילדים ב-13 שנים, מלמדת על משך המתנה קצר בין הריון להריון, נתון המצייר תמונה של אישה שאינה חולנית או חלושה. ממבט זה מופרכת האפשרות שפטירת הילדים נבעה מכך שבאופן גנטי הייתה בהם רפיסות מולדת.²¹

נראה כי היהודים בקהילות ליטא, כמו כלל האוכלוסייה, פיגרו בשילוב הישגי הרפואה של אירופה שממערב להם, וטרם הוטמעו באזור אותם ערכים של קדמה רפואית שהזניקה במאה התשע עשרה את האוכלוסייה באירופה להכפלה דמוגרפית²² על ידי הפחתת תמותת היילודים והילודות.²³

אכן, לגבי וילנא השכנה מציין זלקין כי "תנאי החיים הקשים והמגפות התכופות הפילו חללים רבים מבני העיר, וביניהם נשים רבות שמצאו את מותן בשעת לידתן".²⁴

בזהירות אנסה לדייק מנימת הכתיבה שהאדר"ת קיבל על עצמו את דין ההשגחה המר כלפיו, גם בעזרת הסטטיסטיקה העגומה של תמותת הילדים באותה תקופה, בבחינת המוכר, הלא כל כך חריג, בבחינת "צרת רבים".

4. זרמי ההשכלה בבית ובקהילה

על משודכתו בת השנים עשרה מספר האדר"ת כי "אבי הכלה, הגביר שבאותה העיר, שכר מורה שפות רוסיא ואשכנזית לבתו ולבניו (נראה שהכוונה לשפות רוסית וגרמנית), וירצה כי גם אני אלמוד אצלו כן אבל לבי רחוק מלימודים אלו". הגם שתואר חותנו הוא "גביר" אין להבין שהיה "משכיל", במובן החילוני של המילה ועקב כך הכניס את לימודי השפות, שאם כן לא היה האדר"ת משודך על ידי אביו עם בת אותו גביר, כפי שמוכיח סופו של הסיפור כנ"ל, שהשידוך בוטל על ידי אביו עקב נישואין שניים של החותן המיועד "עם אשה חדשה מבנות וילנא אשר לא דרכיה דרכינו" (סד"א, עמ' 23).

21 ראו פנקס, ליטא, עמ' 25, לוח 5, ששיעורי התמותה בשנת 1897 אצל יהודים בפלך קובנא בליטא היו נמוכים מאלה של לא יהודים, ואילו שיעור הריבוי הטבעי היה גדול יותר.

22 ראו שם, שאוכלוסיית היהודים בכל פלכי ליטא גדלה כמעט פי שלושה בחמישים השנים שעד סוף המאה, למרות ההגירה הגדולה למערב אירופה ואל מעבר לים, כשאחת הסיבות היא שאז כבר יורדת מאד התמותה בקרב האוכלוסייה היהודית.

23 בר-נביא ונווה, זמנים מודרניים, עמ' 22-25.

24 זלקין, השחר, עמ' 273.

אותה אם המשודכת, שנפטרה, הייתה בעצמה "אשה יראת ה' ואוהבת תורה בכל לבה ונפשה", ובכל זאת לא הייתה בביתה סתירה בין יראת ה' ללימוד שפות והשכלה, מה שמלמד גם כי ביתו של האדר"ת, ביתו של "אחד מגדולי הדור", לא נקט עמדה מתבדלת מסוג חיים משלב שכזה. כך גם הבת, כפי שהאדר"ת מתאר "דבקה אחרי בלבה, כאשר ראיתי וידעתי גם שמעתי, ושבעה עונג רב מכתבי חידושי והתפארה בהן, אף כי היא הייתה משכלת בלימודי החול, לא העתירה דברים עלי כי אעמיס גם עלי הלימודים האלה". יש בדברים אלו כדי לצייר אווירת נינוחות דתית והשכלה "רכה", לא אנטי תורנית ולא כפייטית. אף האדר"ת עצמו הנהיג כן בביתו – לשביעות רצונו:²⁵ שמחתי מאד אשר זכיתי לראות בתי²⁶ הנחמדה קיימה מצוות צום יום הכיפורים כדת של תורה, והיא תגדל ותיף ביפיה ובתבונה, וגם למדה לכתוב לשון הקודש ושפות חול" (סד"א, עמ' 66) כך גם לגבי בתו בת שבע, "היקרה בכל מעלות ומדות בתבונה ובראית חטא ובהשלמתה, לשון הקודש היתה יודעת מאד, גם רוסית ואשכנזית" (שם, עמ' 72). על בנה של חורגתו, שאותו מכנה האדר"ת "אהובי הרב החרוף ושלם" הוא מספר כי היה "ירא ומשכיל ושלם ויקר מאד". העולה מתיאורי האדר"ת הוא שאופי התקופה במקום זה הוא עדיין בעל מתאר של שלב מעבר בין קיום תורה ומצוות "בלא השכלה" לבין שלב של השכלה במקום שלמות במצוות.²⁷

דמות משכילית זו העולה מבין דפי יומנו של האדר"ת מתאימה היטב לדברי זלקין שהעיר על כך שדמות המשכיל הליטאי שונה מזו של בן דמותו באשכנז, כיוון ש"משכילי ליטא עיצבו דגם משכילי שונה, שמרני יותר"²⁸ והוא שהביא

25 יש להעיר כי שביעות רצון זו מעניינת במיוחד אצל האדר"ת מכיוון שאביו, רבה של ווילקומיר ידוע כמי "שנודע במלחמתו נגד המשכילים ובעיקר נגד לילינבלום", פנקס, ליטא, עמ' 242.

26 יש מקום לשים לב לכך כי שלוש מבין ארבע הדמויות המצוינות ביומן על ידי האדר"ת כמשכילות הן בנות. ראו על כך אצל זלקין, השחר, עמ' 208–212; קלויזנר, וילנא, עמ' 208; פיינר, האשה היהודיה, עמ' 453–499.

27 ראו זלקין, השחר, עמ' 265, על אודות רבים ממשכילי ליטא שנראו חיצונית מסורתיים ואף הקפידו בחייהם על אורח חיים הלכתי.

28 זלקין, עמ' 41 כותב כי בליטא, "משכילי התקופה לא שאפו לעיצוב מחדש של עולמם אך ורק ברוח התרבות הגרמנית, הצרפתית, הרוסית ו/או הפולנית תוך נטישת מוקדי הזהות התרבותיים המסורתיים. בשונה ממשכילי גרמניה [...] ראו משכילי רוסיה את עצמם כבשר מבשרה של החברה היהודית המסורתית. אין הם פועלים במגמת ניתוק מחברת האם, אלא דוקא במגמה ליצור מעין 'יהודי חדש' הממוזג בעולמו מסורת בצד חידוש, שמרנות בצד פתיחות".

ליחס המרוכך שנקטו רבים בכל הנוגע להכנסת ההשכלה הביתה פנימה גם על ידי חלק מן העולם הרבני, שראה בה שכנה ולא אויבת.

אמנם עולמם של המשכילים הקרין על הלכי ההתנהגות בקהילה, והטמיע בהם מאפיינים שלא היו בה מלפנים. על כן התחדדו מתיחויות והתלקחו התפרצויות שמהם לא ידעה הקהילה לפנים. אחת המעניינות שבהתפרצויות אלו היא התקרית המתוארת לקמן כשביתת בני העיר לעומת הרב. המדובר בעיירה שילעל שבה כיהן ברבנות אביו של האדר"ת. לאחר התקבלות תרומה כספית לעיירה, התעורר ויכוח בין הרב לצעירים בני העיר בשאלת ניתוב הכסף.²⁹ לאחר שהרב הטיל חרם על מופעי בידור בשילעל, הוחלט בעיירה "להקפיא" את זכות הרב לעלייה לתורה בעלייה המכובדת המוקדשת לרב המקום, "שלישי", למשך שלושה חודשים. זו דוגמה שטמונים בה הלכי התנהגות אסימילטיביים של חילוניות הבוקעת הן את תבנית השבת הנהוגה, והן ואת דרכי ההתנהגות כלפי רב העיירה והכיבודים הנהוגים כלפיו.

מבחינת אופיים של מוסדות החינוך ניתן ללמוד כי בפוניבז' החלה ההשכלה להשפיע על מערך החינוך באמצע המאה התשע עשרה. בשנת 1853 נפתח בעיירה בית ספר שבו לימד המשורר י"ל גורדון, וכעשר שנים אחר כך נפתח בית ספר לבנות שלמדו בו שפות רבות – רוסית, גרמנית, צרפתית ועברית, בנוסף על חשבון (פנקס, ליטא, עמ' 458).

עד המרד הפולני של 1863 יהודים יכלו גם לרכוש השכלה גבוהה בגימנסיה הרוסית בפוניבז'. גימנסיה זו הייתה כור היתוך לרעיונות מתקדמים עבור התלמידים היהודיים שבה, ומהם יצאו מספר מהפכנים ופעילי מחתרות שונים, וכן פעילים בחוגים סוציאליסטיים בלתי לגאליים. פעילות המשכילים בעיר התעצמה בשנת 1863 עם פתיחת ספרייה משכילית, אירוע שהביא למתיחות מול קנאי העיר פוניבז' (שם). גם מעובדת הקמת בית חולים בעיר פוניבז' בתקופת רבנותו של האדר"ת ניתן ללמוד על התפשטות משכילית נוספת. בית חולים זה הוקם על מגרש שנקנה מכספי יחידים עשירים, ולידו ולשרותו פעל בית מרקחת שחילק לעניים תרופות בחינם. בנשף צדקה שנערך לטובת בית החולים, בפורים של שנת הקמתו, 1884, הקריא לטובת הנשף המשורר צונזר משיריו, דבר שספק אם היה בו כדי לפתוח את כיסיהם של היראים שבעיר.

29 הרב רצה שהכסף ינוצל לבניית מקווה טהרה, ובני העיר הצעירים רצו להקים בית ספר, פנקס, ליטא, עמ' 684.

עובדה נוספת שמעבירה את פוניבז' אל מעבר לדימויה ה"שמרני קלאסי" של העיירה היהודית עולה מהתייחסות לממד הארצישראלי שבלט אצל אנשי פוניבז'. עוד בתחילת המאה התשע עשרה עלו לארץ ישראל יחידים מאנשי העיר. בבית הקברות בהר הזיתים מצויות לפחות 15 מצבות של עולים מפוניבז' שנפטרו בארץ בשנות החמישים והשישים למאה זו. קבוצה נוספת עלתה בשנת 1883, אך עוד בשנת 1867 התארגנה קבוצה מבני המקום לעלייה לארץ, שאמנם מימשה את כוונתה בפועל רק בתחילת גל העלייה של "העלייה הראשונה", כשיחד עם קבוצת עולים מביאליסטוק עלו לחיזוק ההתיישבות בפתח תקווה (שם, 459). כאמור, רב העיירה, האדר"ת, עלה בעצמו לארץ ישראל בתחילת המאה העשרים, אך זאת הוא כבר עושה מעיירת רבנותו הבאה – מיר.

תמונת התפשטות ההשכלה וכיבושה ברשות היחיד וברשות הרבים של העיירה מקבלת גם פן אחר שבו ממד של ביקורת פנימית שנופך של אוטנטיות משוך עליה עקב כתיבתה על ידי אחד מבניה. הדבר עולה מדברי קובנר המעיר שהמשכילים נדמו לעתים כמי שהשכלתם באה כמתלהבת מן החדש בלא שהשכילו לשלבה עם העולם והחיים שסביבם. את המילים הקשות לקמן נתן בראש פרק שלם המבקר את המשכילים:

הנה טיבה של השכלתכם היום, חמורים עלובים! כל עוד לא הייתם נאורים, אפשר היה עדין לבוא אתכם בדברים ולסבול אתכם; ואילו עתה, לאחר שנעשיתם חמורים מלומדים, אתם מודים בעצמכם שאין בככם ולו טיפה אחת של תבונה.³⁰

ד. ענייני הציבור

על מידה של עזרה הדדית בין קהילתית ניתן ללמוד מאסון טבע שאותו מתאר האדר"ת. בשנת תרכ"ח (1868), שהייתה שנת בצורת, מתו רבים מרעב, אף שהובאה הספקת לחם גם מסובין ודוחן מדרום רוסיה. מכיוון שגם השנה שלאחריה הייתה שנת בצורת, זרמו סכומים של מאות רובל כסף לשבוע מזרחה מיהודי גרמניה וחולקו לעניי זאמוט, ליטא והסביבה. את סך כל הסכום הוא אומד ב"אלפי רבבות שקלים" (סד"א, עמ' 35). עקב מצב חרום זה התירו רבנים רבים אכילת קטניות בפסח לעניים שלא יכלו להסתפק במזונות אחרים, אך רבנים אחרים ובהם אביו של האדר"ת חלקו על היתר מקל זה בגדר הלכתי מקובל (שם, שם). פולמוס הקטניות מצא מקום לתרעומת גם בחוגי המשכילים.

30 קובנר, המצרף, עמ' 182, וראו הערת המהדיר שם.

אצל קובנר, אותו "משכיל קיצוני", פרשיית הקטניות היא סמל לאטימות הרבנים האוסרים אל מול המצוקה הנוראה. בבואתם הפרובלמטית מתבלטת לרעה בעיניו עקב עמידתם בכל תוקף על ביצור חומת ההלכה בסוגיה שאינה נהוגה בכלל בעדות ישראל אחרות ואין לה רושם וזכר בתלמוד. זו ראייה, לדעת קובנר, שמה שעומד אל מול עיניהם של הרבנים הוא רצון שלא להחליש סיג שהוא "תוצרת הרבנים" ולא תוצר תלמודי.³¹

מצב דומה וכמעט מקביל, התרחש כשלושים שנה מאוחר יותר, כאשר בערב פסח התרחשה שרפה, הפעם בקהילת מיר "לא הרחק מבית המדרש ונשרף חלק גדול מהעיר, אך רוב הבתים היו בשכונות אינם יהודים, ובין כך יותר מששים בתים של אחבי" עם המצות וכל המוכן לחג הפסח". שוב נחלצים לעזרה בין קהילתית, אך הפעם לא מגרמניה אלא מ"עיירות סמוכות, קראעליץ, סטופץ ועוד", ושלחו קמח ותפוחי אדמה.³²

המקרה הזה מעניין מזווית נוספת והיא, מציאות השכנות עם האוכלוסייה המקומית. האדר"ת מצווה לחלק את המשלוח גם לגויים שבתיהם נשרפו, "ובביתי חלקו להם תפוחי אדמה וגם אפו לחם בעדס עד זמן איסור חמץ, ומאד נתקדש שם שמים בזה, בעת אשר אחיהם לא רחמו עליהם כלל, והיהודים הראו להם טובתם ביתר שאת". רכיב היסטורי זה אינו יכול ללמד על כלל היחסים בין יהודים לגויים. מציאות החיים הלוחצת של האוכלוסייה היהודית לא יכלה לאפשר לעצמה התנהגות אחרת בעת צרה עירונית קולקטיבית מלבד לקבל אספקה ולחלוק אותה עם נפגעים אחרים, אלו שמעבר לקיר העץ הסמוך.

בהיותו במסע הבראה הגיע האדר"ת לאזור גליציה, ומצא שניים מבני מקומו, אחד מבריסק והשני מאמדור, "אשר למד בליטא ובקאוונא וחי חיי צער לא עליכם. עזרתיו כפי יכולתי ודברתי על לב המאספים לתת גם לו אך מעט פעלתי, כי שנאתם לבני ליטא עצומה מאד" (סד"א, עמ' 79).

במסעו זה האדר"ת בן ליטא מציב השקפה מאוד מסויגת ביחס לעושי נפלאות, שאתם חווה מפגש. "אחרי איזה שבועות באו שני יהודים מאונגריה לרבי, למען יקלל את הכומר שבעירם שהוא מציק להם, ונתרצה להם בעד סך

31 שם, עמ' 119–121, וכן שם עמ' 261–265.

32 ככלל מעיר קלויזנר, וילנא, עמ' 155, כי "בני ישראל רחמנים הם ועוזרים זה לזה. הציבור היהודי מתחלק לשני חלקים: 'נותן' ו'מקבלי'. כמו כן ראו שם, עמ' 348, ששטראשון, מן הבולטים בעשירי ומשכילי וילנא, תרם והתרים, עם עוד אחרים, והלווה כספים רבים לפדיון מגויסים מחובת הגיוס לצבא.

חמישים זהובים, ונתנו לו חמישה עשר תיכף [...] והיה ביתו מלא אנשים ונשים מפה לפה תמיד ואסף ממון רב". האדר"ת היה מספיק ביקורתי כדי לא להתרשם רק ממראה עיניו. הוא מעלה על הכתב גם את הרקע לנפלאות אלו: "וסיפרו שהיה מראה לאיש תמונת אשתו ולאשה תמונת בעלה – ומגדו אמרו עליו שהוא מכשף וממזר, וכי גירש שתי נשים ברוסיה וברח משם" (שם, שם).

פרק זה פתח בעזרה בין קהילתית גם בין בני אשכנז לבני רוסיה, ונראה לפי התמונה השונה בנושא זה שהאדר"ת ישרטט בהמשך יומנו, כי בחלוף הזמנים (סיפור העזרה היה בשנת 1868 ואילו במסעו זה השנה היא 1890) הלך וגדל הפער בין בני ליטא לבני גרמניה. מאידך גיסא, ניתן גם לשער שפער זה כבר היה קיים אלא שנחצה במקרה של קטסטרופה מפורסמת כמו הרעב דאז, שהצליח לבקוע את פער הניכור.

לדעתי, יש להעלות סברה נוספת להבדל בין שני הסיפורים. האדר"ת של שנת 69' הוא אדם בן 25, אינו מנוסה בתפקידים ציבוריים, אדם שטרם טעם עולה של מורכבות – "אני כדרכי הלכתי בתומי, רמיה וערמה לא ידעתי מעודי" (שם, עמ' 73). ולכשעברו עליו עשרים ויותר שנים מאז, מרובות במרורים, תמונת החיים שלו מכילה יותר מורכבויות, וכעת, ובייחוד במבט מקרוב, היחסים בין הקהילות נראים אידיאליים פחות. הערה זו לא באה על מנת לעסוק בניתוחים נפשיים של נושא המאמר, אך נראה שניתוח כזה נצרך על מנת לדעת לאשורו את "ערכו" של יומן אוטוביוגרפי ולהיות ער לקונפליקטיביות שלו כמסמך מעיד היסטורית.

1. "היהדות הולכת וכבה"

תמונה על מצב היהדות מתקבלת ממסעות האדר"ת באירופה. באחת מנסיעות ההבראה הרבות שלו, בהגיעו לזלצבורג, הוא מתאר:

נודעתי כי אי אפשר לאכול בשום אכסניה, כי כולם אוכלים אצל השוחט והוא ככל האשכנזים שמה אשר היהדות הולכת וכבה.

הלכתי לבית התפילה שלהם אשר בכל השבוע בקושי ייאסף להם עשרה ובשבת היא מלאה מפה לפה. בעת ההפטרה קרא השוחט בתרגום אשכנזי, ובאמרו באשכנזית הפסוק "מה מצאו אבותיכם בי עול כי רחקו מעלי" פרצה ברעש גדול זרם דמעות גדול מעיני [...] בראותי אותו הפה המלוכלך המחלל שבת בפרהסיה הוא המוכיח "מה מצאו בי עול" ואמר בבכי ובאנחות ויללות עד שהוכרתי לילך הלאה בחצר (שם, עמ' 76).

כך גם נראית תמונה נוספת מחיי העם בראותו אותה מקרוב:
בשבת (ק"ץ 90') קרה מקרה בלתי טהור. בני המניינים הלשינו זה את זה
שלא עשו ברשות, והנה פתאום באמצע קריאת התורה בא שוטר
הממשלה ויברחו כולם לחוץ וגם אני ברחתי [...] והשוטר לקח הספר
תורה להפוליצאיי, ואני הרעשתי על עצלותם ושטותם להניח להשוטר
ליקח הספר תורה שלא כחוק הממשלה (שם, עמ' 80).
גם קובנר מצייר מתיחויות פנימיות בקהילה בתוך בתי הכנסת, גם כן על
רקע מחלוקות סביב "כיבודים" בעת התפילה, מתיחויות שהגיעו לידי הסתבכות
עם דרגי השלטון המקומי:

הכיבודים יימכרו בבית המדרש, ובעת המכירה יינשאו לפעמים ריבות
ומכות נאמנות [...] או אז בידם יכו על הלחי את הקונים עזי הפנים בבית
המדרש, ומה יעשו האחרונים? ישיבו להם מכות חדרי בטן שבעתיים,
ובין כה יובאו פקידי וראשי העיר מטעם הממשלה, וכרגע יימלא בית
הסוהר, והמשפטים יסתבכו ויימשכו שנים רבות.³³
אקורד סיום עגום זה, אינו יכול להיות נידון לשלעצמו. הכותרת "היהדות
הולכת וכבה" משויכת לכאורה להשפעות תנועת ההשכלה ולמגמות ההתחלנות
שבעקבותיה. אלא שבעניין התרחשויות מעין אלו המתוארות כאן לא רק שאין
לומר שהיו מתוצרתה והשפעתה של ההשכלה – אלא שאולי הנכון יותר יהיה
לומר להיפך!

ה. רבנות

1. שכר

רבנות היא עניין לרבנים, ורבנים אמונים על תורה, מידות ודרך ארץ. ממבט
ראשוני נראה שלא אלו האנשים שענייני ממון יתפסו מקום נרחב ביומן שיכתבו
– ולא היא.
נושאים כשכר הרבנות, מיקוח על גובהו, ניסיונות חוזרים ונשנים לעבור לעיר
אחרת כדי לקבל שכר גבוה יותר ולו במשהו הם דברים החוזרים ונשנים ביומן,
כמו כן הלנת שכר, ערמומיות והתחמקויות מצד בני העיר מתשלום שכר הרבנות
הינם דברים שמצוירים כמצויים תדיר.

33 קובנר, המצרף, עמ' 119, ועוד בעמ' 176–177.

גם ביומנו של האדר"ת השכר הוא מרכיב חשוב ביותר, ואי קבלתו אף יכול להביא "להשבתת העסק" – מפעל הרבנות.

יחסי רבנים ועיירות מציגים קונפליקטיביות מובנית בין שני אלו. לא פעם ולא פעמיים, עיירה או עיר גדולה חושקים ברב, נמנים פה אחד להביאו לעירם גם מתחת העיר שבה הוא מכהן בפועל, מונעים ממנו בכוח לעבור למקום אחר – ובמקביל, עושים לו צרות צרורות בעיני רבנות ושכר אם נשאר בעיירה. אביו של האדר"ת, בנימין, מקבל בשנת תרי"ב (1852) בעיירה שילעל שבה כיהן ברבנות סך של שנים וחצי רובל כסף לשבוע. נראה כי סכום זה היה גבוה עבור העיירה, כי עזיבתו של הרב בנימין את העיירה הייתה עקב סירוב אנשיה להעלות את שכרו בחצי רובל נוסף.³⁴ נראה כי העלאה זו של 20% הייתה סיבת עזיבתו, ולא היותו בלתי ראוי לסכום, כיון שעל פי עדות האדר"ת, היה אביו אז "גדול הדור, אשר היה מפורסם כבר אז לגאון ולתפארת" (סד"א, עמ' 19) נראה שאף על פי, שעדות בן לגבי אביו אינה אובייקטיבית, סוגי סופרלטיבים כאלו, בצירוף עדותו של האדר"ת כי אביו "כל חודש בחדשו גמר כל הש"ס" (שם עמ' 20) מורים כי גם בקיזוז אחוזי הפלגה, אם ישנם, עדין נותרת דמות מרשימה.

בכל זאת יש מקום לפקפוק מסוים בעדות, שהרי דמות בדרגה כזו היה מן הראוי שנמצאנה בכרך גדול ולא בעיירה ענייה. ייתכן שאלו היו דרגות השכר באותו הזמן, וייתכן שיש לשקול צירוף מקרים נסיבתי שבו רבנויות העיירות הגדולות יותר כבר היו תפוסות. מכל מקום ניתן לנו מבט מדויק על מצב הכלכלה ומסורת התשלום לרבנים עקב פרשייה זו.

כאמור האדר"ת מציין כי אביו השתכר שנים וחצי רו"כ לשבוע בשנת 1852. "עתה", כותב האדר"ת, "גם 25 רו"כ לשבוע הוא מעט לתהלוכות ורגילות הנהגת הבית בכל המותרות". הערתו זו מעידה אמנם על קפיצה ברמת הצרכים הקיומיים, אך לא ברור אם באה ללמד מה נהוג כעת בפועל לתת לרב, או שמא רצונו לומר כמה בפועל צריך על מנת להסתדר על פי ההוצאות הרגילות לממוצע המעמדי. שנת כתיבת הדברים חסרה, מכיוון שבשלב זה של הספר הוא אינו

34 חצי רובל הינו 50 ק"פ (קופייקות). בעמוד 56 מתאר האדר"ת כיצד בשהותו בנופש שילם 70 ק"פ לנסיעות מריגא לדובנעלן, על מנת לאכול בשר בכשרות המתאימה לו. סביר שהזמן שעבר, למעלה מ-35 שנה, יוכל לתת הסבר על ההתייקרות במחירי המחיה.

כתוב כיומן אלא כזיכרונות, אך מכל מקום, הוא מוסיף שאכן יוקר המחיה גדול יותר "כי צרכי החיים אז אינם כמו שלנו".³⁵ כדי לקבל קנה מידה למשכורות באותה עת, ניתן להיעזר בנתון מספרו של קובנר שאותו הוא כותב בשנת 1868, ובו הוא מציין כי מורה בבית הספר הכללי משתכר 240 ר"כ לשנה. זוהי כבר הכנסה של כחמישה ר"כ לשבוע, ואם כן העיירה שילעל לא שילמה לאבי האדר"ת אפילו חצי מזה כרבה, חמש עשרה שנה לפני כתיבתו של קובנר.

2. מינויים

ניסיונו הראשון של האדר"ת להתמנות לתפקיד רב היה לעיר פאקראי, הקרובה לעיר פוניבז', אך בעודו בדרכו הגיע למקום רב אחר והמשרה נחטפה ממנו. כך קרה גם בניסיון נוסף, בעיר ליגום, ובפעם זו מי שהקדימו היה אחיו התאום, צבי יהודה, שנתמנה לרב המקום. מקרים אלו מלמדים על מידת הדחיפות של תלמידי החכמים הצעירים להתקבל במשרות רבנות בעיירות, והתמונה העולה היא של "חטיפת" משרות בהולה עד כדי, לעתים, הפרשים של שעות ספורות בין אחד לשני, מלחץ המציאות הכלכלית הקשה. כך עולה תמונה על פיה האמביציה האישית והכלכלית של הרבנים התלוותה לעיסוקם בתורה. כך היה גם בעת שחתנו של האדר"ת, הראי"ה קוק, ביקש לו מפלט מדירתו הדחוקה של חותנו, וכתוצאה מאילוץ טכני-כלכלי זה חיפש עיירה פנויה מרב ומצא את זוימל³⁶ שבה נבחר לרבנות (סד"א, עמ' 67).

מבט רחב יותר מראה כי לא רק בני תורה אלא כל העוסקים במקצועות של "מדעי הרוח", בין לומדי התורה ובין המשכילים, נדחקו בענייני פרנסתם, ונאלצו לרדוף אחר פת לחמם לעיתים מיום ליום.³⁷

בסוף שנת תרל"ה (1875) מתמנה האדר"ת לרבה של פוניבז',³⁸ והוא בן 30. האווירה כפי שהיא מצטיירת בתיאורו היתה ש"כולם כאחד אמרו הלא זה דוד המוציא והמביא, וכבר החלו לדפוק דלתו ביתי לטרדני בטרדת הרבנות". תיאור

35 סד"א עמ' 20. על רמות השכר השונות ניתן ללמוד בהרחבה אצל זלקין, השחר, עמ' 169, הערה 109.

36 עיירה קטנה בצפון ליטא. בעת היות הרב קוק רב בעיירה היא מנתה כ 1200 נפש בלבד, ויהודיה היו כ 50% מהם, פנקס, ליטא, עמ' 291.

37 ראו זלקין, השחר, עמ' 152-173.

38 עיירה גדולה בצפון ליטא. בעת היות האדר"ת רב בעיירה, היא מנתה כ 9000 נפש, 50% מהם יהודים (ביניהם כ 70 קראים), פנקס, ליטא, ע' 457.

זה שניכרת ממנו נחרצות למינויו יכול אולי אף לסמן נמהרות מסוימת של בני קהילה גדולה וחשובה זו למינוי רב, מעין המולה שמתוכה, בסערה, מתקבלת החלטה – "וכבר החלו לדפוק דלתי ביתי" (סד"א, עמ' 50). מה שמחזק הסתכלות זו היא העובדה המתוארת על ידי האדר"ת כי ההחלטה התקבלה בכלל אגב ויכוח פנימי בקהילת פוניבז':

פעם א' נקראו נכבדי הקהילה קרואי מועד להתייעץ אודות קבלת חזן. וימצא אחד מהם אשר בלבו היה טינא עלי, ויוכיח אותם, מה לכם לדבר על דבר חזן בעת שנחוץ לקבל רב. והשיבו זקן העיר, שאין אנו צריכים לדבר כלל אודות רב כי יש לנו בעירנו מי שעטרת הרבנות הולמתו. הדבר יצא מפיו וכולם אחריו החלו לחתום על כתב רבנות ונשלחו חתומים רבים למאות.

וביום ו', נאספו כל נכבדי העיר לחדר הקהל לבושים בגדי שבת ויום טוב, למען יבואו כולם ביחד לביתי למסור לי הכתב רבנות בפאר וכבוד, וכן עשו, נמסר לי בהוד והדר באהבה רבה וחיבה יתירה שלא יאומן [...] יש שרצו להוביל אותי בחופת כבוד בכלי זמר לבית המדרש בערב שבת להושיבני על כסא הרבנות, אבל לא נתרציתי לכבוד כזה בשום אופן.

תיאור זה חשוב היות שיש בו כדי ללמד על לכידות קהילתית וחוש מעשי מפותח, בייחוד לעניין מינוי רב, נכון לקהילת פוניבז' 1875, אחדות כזו המהולה בהתלהבות ומתן כבוד רב לממונה, מורה על חיבת וחשיבות התפקיד בעיניהם, כמו גם על חשיבותו של המיועד למשרה. כפי שקורה במציאות פעמים רבות, החזון והלהט, הכבוד וההתלהבות, נמוגים ומתפוגגים עם חלוף הזמן, ולא דווקא זמן רב, בייחוד כשהדברים מגיעים לשעת פתיחת ארנקים. באישיותו של האדר"ת שלא דחף אלא נדחף לרבנות בגיל שאינו צעיר, הממאן בכבוד הנלווה לכך, היו כל הנתונים הנצרכים כדי להוליכו בכחש בקהילה ממנה התלהב בתחילת הדרך.³⁹

כנזכר⁴⁰, בילה האדר"ת אחדים מקייציו בנופש בריאותי בדובבעלן ובריגא. קביעות זו הביא להיכרותו על ידי אנשי המקום, והם הציעו לו את רבנות ריגא.⁴¹ את הפליאה על מעשה כזה לא נכון יהיה להפנות לבני ריגא בלבד, הואיל וגם האדר"ת גילה התעניינות בהצעה החדשה. נראה אולי שעקבות מקרה השרפה

39 ראו שם, עמ' 57, שם הוא מציין את עצמו כמי ש"מעודי נחבא אל הכלים".

40 לעיל הערה 36.

41 שם, עמ' 59.

שהותירה אותו חסר בית בלא שהקהילה הואילה לטרוח עבורו, גרם לו להתרחק ממנה בלבד ולתת עיניו בקהילה אחרת.⁴² ברם הדבר לא הצליח. לאחר חליפת מכתבים וטלגרמות, הופיע רב אחר, לא רצוי לקהילה אך להוט למשרה, ועקב גילו זכה בה בשל התערבות אחת מן הסמכויות התורניות הגדולות בדור לטובתו – מתוך רחמנות על הזקן עקב גילו המבוגר וילדיו הגדולים שיש להכניסם לחופה, לעומת האדר"ת הצעיר, שעתידו עוד לפניו. האדר"ת הגיב באופן קשה ביותר על התערבות אותו גדול והכרעתו נגדו ממניעים שאינם לעניין לדעתו (סד"א, עמ' 60–61). מפרשה זו עולה, שאכן האדר"ת חפץ בתפקיד בקהילת ריגא בעודו מכהן כרב בקהילת פוניבז', מה שמלמד כי הדבר לא נתפס כחריג, שהרי הן הקהילה המציעה את הרבנות הן הרב המכהן בעיר האחרת נשאו ונתנו ביניהם על העניין. דווקא מפני שהעניין אינו חריג, יש מקום להבין כי הקהילות ורבניהן פיתחו מערכות יחסים לא יציבות עקב תופעה זו, וסביר להניח שהדבר העיב על איכות הקשר בין הצדדים. מסתבר כי כשמדובר במניעים כלכליים, גם עולמה של הרבנות, עולמם של תלמידי חכמים, מביא בחשבון לא במעט היבטים כאלו, ותחושת המחויבות והמסירות הרבה למקום העבודה הנוכחי אינה מחפה או מעלימה את המחויבות לרווחת המשפחה ולשדרוג מצבה הכלכלי.

היבט צדדי של פרשה זו, שתומך בהבנת הדחיפות הכלכלית של השגת משרת הרבנות עולה מכך שאותו רב שתפס את המשרה במקומו של האדר"ת, כל כך רצה בתפקיד עד כדי בליעת "ביושים ובזיונות רבות מרבים אשר לא רצו בו בשום אופן, אך הוא לא שת לבו לכל אלה, ובא עם עוזריו להתאמץ ללכודו, ואחרי עמל רב שעמלו הוא והם עלתה בידם – ואני מצדי לא עשיתי מאומה". הרי לנו כי משמשים ועוזרים למיניהם שתומכים ודוחפים למינוי אינם המצאה בת ימינו במרוץ לתפקידים בכירים, אולי משום שקהל מעריצים נלהב המסייע במערכת הבחירות של הרב העתיד, יודע כי את הרווח הוא יפיק עם בוא המינוי הנכסף של מנהיגם לרבנות. חזנים, משמשים, שוחטים, משגיחים ושאר כלי קודש לעתיד, כולם מכינים את הקרקע למי שיצמיח להם לחם מן הארץ. לא רק קהילת ריגא נתנה עיניה ברב בעת היותו מכהן במקום אחר. כך גם נהגה באדר"ת קהילתו של אביו המנוח, קהילת ווילקומיר.

42 אגב, שריפות שכילו חלקים מממונו של האדר"ת מתוארות שלוש פעמים בין דפי היומן. וראו עוד פנקס, ליטא, עמ' 458, על השרפות בפוניבז', השלכותיהם והפתרונות למצוקות שבאו דרך רב העיר – האדר"ת.

בסוף הקיץ נתנו בני ווילקומיר עיניהם בי לקבלני לרב למלא מקום אבי זצ"ל. אין לתאר באומר ודברים האהבה והחבה אשר התלהבה בלבם והגעגועים אשר רצו לראותי יושב על כסא אבא מארי [...] וכמעט שהבטחתיים אם רק ירשו אותי להחזיק עסק חנותי גם שם כמו בפוניבז'. ובערב סוכות תרמ"ג (1882) בא טלגרמה מהם כי גם על זה נתרצו [...]. ואחר חג הסוכות באו שלשה נכבדים מווילקומיר לשאול ממני תשובה ברורה – ונתוודעו נכבדי פוניבז' ובאו ששה ראשי העיר אלי.

כעת, בשלב שבו נחשף רצונו של האדר"ת להמיר את משרתו בפוניבז' במקום אחר, עולה תמונה ברורה של מעשה נהוג ולא חריג במיוחד: הכסף יפתור את הבעיה לכל הצדדים. אותם ראשי העיר "בקשוני בתחנונים שלא אעזבם, ומה חטאו מה פשעו שארצה להשליכם ולילך לוילקומיר. ובכן נתרצו לרצוני אשר אם יוסיפו לי ששה רובל כסף לשבוע, ויהיו סך שכירותי חמישה עשר רובל כסף לשבוע אז לא אעזבם – והבטיחוני על זה".⁴³ האדר"ת לא היה איש של עסקים, אך גם לא איש שהמזל הטוב מסביר לו פנים: "אז החילותי לסבול מחסור ודחק לא עליכם, באופן מבהיל". בני פוניבז' לא התכוונו לקיים את אשר הבטיחו. "אני בתומי בטחתי בדבריהם מבלי להבטיח במעשי הכתב (לרשום) כנהוג, על כן אחרי השיבותי ריקם פני בני ווילקומיר והם לקחו להם רב אחר. אז לא דאגו עוד בני פוניבז' לשכירותי שבועות וירחים [...] וכבר קרה כי גם 40 שבועות רצופות לא שילמו השכירות".

לא פחות ממה שניתן ללמוד על מוסר התשלומים בפוניבז', ניתן לעמוד על אופיים, כשתרצו את אי העברת התשלומים בכך ש"איך אפשר שלא יספיק לי חותני הגביר מווארשא (תמיכה כלכלית) אשר לו עסקים מוצלחים?" לצערו של האדר"ת, גם חותנו לא תמך בו, כי אמר "איך יתכן עיר עשירה כפוניבז' יעזבו את רבם בלחץ ודחק ולא יקיימו הבטחתם לתת לו ט"ו ר"כ לשבוע?" למרות שכך היה מצב ביתו, ובאותו קיץ נפטרה בתו, "ונתדלדלנו מכלכלתה ורפואות ורופאים, בכל זאת בני העיר לא שמו לבם להיטיב מצבי ולעזרני בעת צר ליי" (סד"א, עמ' 69). הוא מסכם את מצבו בפוניבז' ואומר: "תלאותי ומצוקותי נתפרסמו בכל גבולינו וכולם השתוממו על מנהג בני פוניבז' עמי. כל רב מצויין ומגיד נכבד הוכיח להם עוותתם". הפתרון שנמצא נוצר על ידי התנדבות: "שני

43 האדר"ת מציין בהתמרמרות עצמית של מי שגם כשהוא "עושה עסקים" זה לא מצליח במיוחד, כי נודע לו שאותם נכבדים מפוניבז' היו מורשים לסכם אתו את העסקה עד סך של 22 רובל לשבוע – פי שניים ממה שהעז לבקש.

צעירים, מדלת העם התנדבו לעשות מעמד שבועי (קיבוץ נדבות) בעדי, משך 15 חודש הביאו לי מדי חודש בחודשו 60 רובל כסף" (סד"א, עמ' 73).

בסופו של דבר קץ האדר"ת בעיוותי פוניבז' והוא קיבל הצעה נוספת לרבנות, הפעם מהעיר מיר, "בהסכם כל הקהל איש לא נעדר" (סד"א, עמ' 86). בשכר גבוה יותר, 20 ר"כ לשבוע לשנה הראשונה ו-24 למן השנה השנייה – וזאת דווקא בעת שבני פוניבז' החליטו לערוך מגבית כדי לקנות לרבם "בגד אדרת שער ממאה רובל כסף, והוא בסוד סודות". האדר"ת נדר שלא יגע באדרת החדשה, וציוה להחזיר לכל התורמים את חלקם במגבית.

בנמקו ליומנו את הסיבות למעבר למיר, הוא מונה את הישיבה הגדולה השוכנת שם ואת סבלו הכלכלי בפוניבז', החייבת לו מאות רובל כסף, אף שהעיר "תגדל משנה לשנה"⁴⁴ בעשרה ותתחרה בכל החדשות כאחת הכרכים עם כל מיני מידות הדור החדש, ומה אעשה לבניי הילדים אשר חנן אותי ה' ". למרות הצטיירותו כאדם עניו וסובל, נראה שגם האדר"ת הוא אדם שיש לו גבול סיבולת שממנו והלאה לא יוסיף לסבול, ולקראת סוף יומנו הוא מתאר נסיעה לפוניבז' על מנת לגבות ממנה "סך עצום המגיע לי מבני העיר, אשר לפי חשבונותי היו יותר מאלף ר"כ. ואחר השבת נאספו לטכס עצה אודותי והסכימו לתת לי 300 ר"כ, וכי אתן להם בכתב שאין לי עליהם עוד, ועשיתי כרצונם". הנה כי כן, הדימוי הסביל כל כך גם מופר וגם נשמר.⁴⁵

אף על פי שבאביב תרנ"ג (1893) האדר"ת מופיע במיר ומתקבל בעסק גדול, רק בחנוכה של השנה הבאה הוא מצליח להיחלץ מפוניבז' ולהתחיל במשרתו החדשה.

במיר אמנם "התירו את הסוסים ורצו לנשאני ביחד בהמון חוגג, ואז יצאו כל בני העיר באורים ובלפידי אש, וכל הרחוב היה מלא פנסים ונרות וחביות זפת בוערות וחלונות כל הבתים הוארו ומאות אנשים ואבוקות בידיהם מרקדין ומכרכרין לפנינו בכל עוז", אך לאחר כמה שבועות בעיר החדשה, האדר"ת צריך לשוב לפוניבז' על מנת לארוז את מיטלטליו, ו"אז החלו בני פוניבז' להפצירני לבל לעזבם. או אז פקחו עיניהם איך הלכו עמי בקרי ואיך הסכילו לזלזל בכבודי

44 ראו פנקס, ליטא, עמ' 25, שגודלה של קהילת פוניבז' הגיע בשנת 1897 להיות פי שלושה מן המניין שהיה בה בשנת 1864, עשר שנים לפני שהאדר"ת התחיל לכהן בה כרב.

45 סד"א עמ' 98. מדהים להיווכח כי בני פוניבז' ניסו בהזדמנות זו של גביית חוב על ידי האדר"ת לשוב למושכו לעירם כדי לעטור שנית את כתר רבנותה, כמובן תוך הוספה על דמיה של מיר. האדר"ת מסרב גם במחיר של 100 ר"כ לשבוע.

ולמעט מחייתו". אף שהאדר"ת ארו את חפציו למשלוח ברכבת, "נכבדי העיר ציוו על העגלונים לבל יקחום" (סד"א, עמ' 93). בהיותו במיר נפטר בפוניבז' אחד מנכבדיה "הראש וראשון למנהלי העיר, ואמרו כל ההמונים כי לא מת רק בשביל שעזב אותי והתעצל מלתת לי שכירות כהוגן ועל כן יצאתי מפוניבז' – ולזאת קיללו כולם אותו ואת בני ביתו". מקרה זה הטיל מורא על בני העיר, שמייד השלישו שטרות התחייבות על 25 רובל לשבוע מעתה ואילך – וזאת כשהאדר"ת הוא כבר רבה של מיר.

לפני ראש השנה הוא דורש דרוש פרידה, ומודיע שאינו חוזר בו מהבטחתו למיר, "אולם הם נאספו וכל הלילה היו נעורים ובלב אחד הסכימו לעצרני בכל עוז ותוקף, ולא השגתי עגלה לנסוע". האדר"ת לא עמד בלחץ, והסכים להישאר בתנאי שיפייסו את בני מיר. השמועה על כך הציתה את בני פוניבז' ומיד קנו "מנורות וכלים חדשים וכסאות מה שלא היו לי עד כה וכל העיר צהלה ושמחה". אמנם בינתיים קהל מיר משלם את משכורת הרב עשרים רובל כסף "וגם פוניבז' שילמו לי מדי חודש בחדשו עשרים וחמישה ר"כ – ושניהם בהכשר".

מגיעה שנת תרנ"ד, והאדר"ת, רבה של מיר עדיין מקבל שכר מקהילת פוניבז', ודרך חילופי איגרות עם גדולי ישראל שונים הוא מברר מה מצבו מבחינת המחויבות לבני מיר. סוף דבר, כאמור, רק בחנוכה עולה בידו לעזוב את פוניבז' לאחר שלושים ושלוש שנות כהונה בעיר.

בביתי ובכל הרחוב היו מלאים אנשים ונשים וטף כולם פורשים ובוכים על שפנה מהם זיוה הודה והדרה. ליווני עד בית הנתיבות ונתאחרה מעט הליכת עגלת הקיטור, לא יאומן האהבה החיבה שהראו לי בני פוניבז' בעזבי אותם, הרבה נשקו בגדי בבכי ובקשת סליחה ומחילה (סד"א, עמ' 95).

האריכות בתיאורים המסוגגנים של ההתרחשויות סביב עניין המינויים, באה על מנת להצביע על ממד שיכול להיראות כמפתיע: בין רבות מהקהילות לרבניהן היו יחסים חמים כבימים מקדם, וזאת בשנותיה האחרונות של המאה התשע עשרה הסוערת על העולם הישן סער רב. התמונה העולה מיומן האדר"ת היא שגם על סף המאה העשרים התזוזות מן הישן אל החדש היו סבוכות עדין עמוק בהרגלי העבר ובהם הרגל הקהילה להיות קשור קשור חס והדוק לענייני הרב והרבנות.

כאן המקום להעיר כי גם מיר לא הייתה התחנה האחרונה במסעות שידול האדר"ת לקבל על עצמו רבנויות ערים אחרות, אך את מיר לא עזב, לא לפוניבז'.

שחפצה בו גם לאחר שכבר עזב אותה (סד"א, עמ' 97), ואף לא לטובת הצעת רבנות כוללנית "לערי רוסיא הפנימית וסיביר וארצות רחוקות שבקיסרות רוסיא הגדולה שאין להם רב", שבמסגרתה ישב בפטרבורג הבירה להיות רב כולל לכל הממלכה (סד"א, עמ' 102).

נקודה מעניינת השופכת אור נוסף על עניין המינויים נמצאת במסמך המובא אצל קפלן⁴⁶ ובו בקשת רב שהיגר לארה"ב לרשת את האדר"ת ברבנות מיר עם שומעו על כך שהוא פונה לירושלים, "כי הלא כבודו יודע כי כדאי והגון אנכי לאותו איצטלא". מכתב זה מאיר את עצמת הלחץ הכלכלי, שמפניו גם הפונים לעולם החדש למצוא את מזלם מוכנים לשוב על עקביהם לרוסיה, מן העולם החדש, בעבור משרת רבנות.

אכן, היה מקום אחד שלטובתו אבה האדר"ת לעזוב את רבנותו האחרונה בגלות, מיר, וזה כאשר קיבל בשנת תרס"א (1900), "כתב רבנות כתוב הדר לפאר ולתפארת מעיר קדשינו ירושלים תוב"ב, אשר נבחרתי להיות ראש הרבנים [...] וגם לר"מ בשיבות וחתומים על זה כל מנהלי הכוללים וראשי ועד הכללי עם מנהיגי הישיבות ובראשם הגאון הישיש הרב שמואל סלנט. ומצפים מאד מאד על עלייתנו במוקדם האפשרי" (סד"א, עמ' 105). בשורות אלו מסתיים היומן המתאר שישים שנה מקורות האדר"ת ברחבי ליטא.

3. שביטה

ששה שבועות רצופות לא פסקנו הוראות איסור והיתר ואין עונה (לשאלות בני העיר). ולב בני העיר חזק משמיר אזניהם כבדה משמוע, ועיניהם העלימו, עד כי הסכמנו שלא להורות גם בימי החג שום שאלה אף כי היה הדבר קשה עלי, אבל ההכרח אלצני לשמוע לעצה זו (סד"א, עמ' 65).

בהתנצלותו, מלמד האדר"ת כי מציאות זו, מציאות של אי תשלום משכורות הרבנים ושביטת רבני העיר כצעד תגובה לכך, לא הייתה חריגה, "וגדולים וטובים ממני בתורה ומעשים טובים, וגם רבנים עשירים, מעשים בכל יום שעושים כן, ובכל זאת לא הרהבתי לעשות כן, עד ששאלתי לזקן גדולי הדור הגאון מקאוונא, והשיבני שאין בזה שום חשש איסור, וגם הוא עשה כן, וכן נהוג בכל תפוצות ישראל". אמירה זו, שגם הרב מקאוונא, ר' יצחק אלחנן ספקטור,

46 קפלן, אורטודוקסיה, עמ' 77.

עשה כן, מלמדת לא פחות על דרך התנהגות הקהילות עם רבותיהם מאשר על הנהגת הרבנים עם קהילותיהם, שגם ממי שהגיע למעמד של זקן גדולי הדור נחמסה ממנו משכורתו, ואף הוא מצדו לא נמנע מלהשבית את רבנותו מן הציבור הסורר. נראה שלפנינו מציאות מורכבת המשלבת באחת שני קוים סותרים. מחד גיסא, רצון קהילתי עז ברב תוך פעולה נמרצת ורדיפה ממשית אחריו עד כדי לקיחת רב מכהן תחת קהילתו, ומאידך גיסא, עומס החיים והמצוקה הכלכלית שלא נתנו לקהילות את היכולת לגבות מן הפן המעשי כלכלי את השאיפה הרוחנית להכתיר רב לראשם. וכך כשביקש האדר"ת דירה למשפחתו המונה כבר כעשר נפשות, נענה על ידי "גביר מיוחס ומופלג גדול, שהוא מעשה רצח להתאוות דירה שלמה מן הציבור, אשר יוכל להיות מזה [מחיסכון הסכום] ריווח לביקור חולים" (סד"א, עמ' 65).

יש לציין גם שביתה הפוכה, בה בני העיר השביתו את כיבודי הרב. בעיירה שילעל בה כיהן ברבנות אביו של האדר"ת תרומה כספית עוררה ויכוח בין הרב לצעירים בני העיר על כיוון ניתוב הכסף,⁴⁷ ולאחר שהרב הטיל חרם על מופעי בידור בעיירה, הוחלט "להקפיא" את זכות הרב לעלייה לתורה בעלייה המכובדת המוקדשת לרב המקום, עלייה ל"שלישי", למשך שלושה חודשים...! נושא זה של כיבודים לרב העיירה בעת העלייה לתורה היה גם הוא למול עיניו המבקרות של קובנר ב"המצרף". הוא מתאר מציאות מורכבת המשחיתה רבדי חים שונים: יוקרת הרב על פי תארי קריאתו לתורה, ניסיונות המעמד הגבוה ל"רכוש" את העלייה מן הרב בטובות הנאה חומריות, וממילא השפלת המעמד הנמוך.⁴⁸

4. אש בין הרב לקהילה

אש פרצה בפוניבז' בין הבתים אך גם בין הרב לקהילה בשנת תרמ"א (1881).⁴⁹ האש שיצאה בשכונתו של האדר"ת כילתה את כל ספרייתו כמעט, כולל כתבי יד של ספרים שעמד להדפיס, בנו היונק ניצל במסירותם של

47 לעיל הערה 29.

48 המצרף, עמ' 117-119.

49 העיר פוניבז' הייתה מלומדת בשרפות מימים ימימה, וספגה 7 מקרי שרפה במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה, ושלוש שרפות פרצו בה בשנות השמונים של המאה התשע עשרה, אז היה בה האדר"ת לרב, והוא שריכוז את פעולות השיקום מן הפן הכלכלי, פנקס, ליטא, עמ' 458.

המצילים. קרוב משפחה של אשתו אספם לתוך חדר בביתו שפינה לכבוד הרב, והפך למקום קבלת הקהל של בני העיר.

האדר"ת מציין במרירות שסידור זה מצא חן בעיני בני העיר שלא מיהרו להשיב את הסדר על כנו. "לו הצדקה (לאותו קרוב משפחה) ולבני העיר בושת הפנים שלא נמצא גם אחד מהם חולה עלי, ועל דחקי ומצבי לא עליכם, להטיב עמי כראוי לרב ואב"ד, ואני מעודי נחבא אל הכלים". רק לאחר זמן מוצאת הקהילה לרבה בית קטן סמוך לבית החולים במקום אותו מקלט זמני. באותה דירה ישנו הילדים הקטנים במטבח שבקומה הראשונה, ובקומה העליונה הייתה הספרייה בחדר אחד, זוג צעיר, הרב קוק ואשתו, בת האדר"ת תפסו חדר אחד, בחדר אחר ישנה אשתו, אך מפני שהייתה להם רק מיטה אחת, ישן האדר"ת על כיסאות בספרייה. מצב הכיסאות היה גרוע ומספרם לא הספיק לבני הבית, כך ש"בבא אלי אסיפת בעלי בתים לא היה להם על מה לישב – זאת תורת הבית". מצב זה הכביד על חתנו והוא החליט לצאת מן הבית, ולחפש לו עיירה להתמנות לרבה. האדר"ת הצטער מאוד על כי לא ניתן לחתנו הגדול להישאר ולשקוד על לימודיו יותר שנים "ונאלץ לקבל רבנות באביב ימיו מפני לחץ ודחק שאי אפשר לי להחזיקם אצלי" (סד"א, עמ' 67).

5. הרב והגביר

טרם עוזבו למיר ניסה אחד מן הגבירים של פוניבז' לעכבו. יומנו של האדר"ת מתאר את יחסו לגביר ואת פעליו של גביר זה בעיירה, דברים מרתקים ומפליאים על כוחו של אדם לנהל בעיירה את ענייני הדת אל מול עיני הרב וכנגדו. מלבד שאותו גביר היה בין החוסמים לאדר"ת סך של 68 רובל לחודש על עסק חכירה שהיה באחריות הרב (סד"א, עמ' 75), מתאר האדר"ת מצב יחסים מרדני בתוככי בית הכנסת:

אותו הגביר התנגד לתקנתי לקבל שבת מבעוד יום, התנגד לתקנתי שלא להפסיק בין קבלת שבת לערבית בשיחה בטילה בשחוק ובקלות ראש, ואף כי איחר לבא רצה שימתינו עליו ועיכב השי"ץ נגדי בפומבי מלהתפלל, אני ציויתי לשי"ץ לומר ברכו והוא אמר 'עוד עת'.

ביום א' דשבועות הראה לכל כי הוא מושל יחידי בבית המדרש ולא הניח להגיד האזהרות במוסף והיטב חרה לי מזה. למחרתו כשבאתי לבית המדרש ציויתי להגיד האזהרות מאתמול במוסף היום – אמנם הוא עמד אצל החזן ולא הניח לו (סד"א, עמ' 91).

גם קובנר בהמצרף מצרף לביקורתו על הממסד הרבני עדות על ההתנהגות האלימה והמשתררת של הגבירים, שגם אותה הוא מקשר להתנהגות הרבנים: בבתי התפילות ישנה צרה שה"שלישי" יינתן להגדול או הגביר המתפלל שם, ואין פוצה פה נגדו, בכל זאת הגדול או הגביר הזה כי ישמן משלישי הרבה שנים – יבעט, והמעט לו אשר השלישי נשמר תמיד רק בעדו, כי עוד יחפוץ אשר גם הכינוי 'הרבי' יהיה נצור ושמור רק בעדו.⁵⁰

6. הרבנות – דמות ודימוי

כאמור בפרק הרקע,⁵¹ הרפורמה וההשכלה חיבלו במסורת הקהילות ופגעו לא פחות ברבנים. כמצוין שם, פגיעה זו אמנם הוזנה על ידי הכרסום בדת, אך משכרסום זה פגע בה נוצר תהליך של הזנת הכרסום והעצמתו דווקא על ידי הסובלים ממנו עצמם, רוצה לומר, דמותם היורדת של הרבנים היא שהביאה לא אחת עוד יותר לירידת קרנם, דבר המסביר פן אחד של התנהגות אלימה וגסה של הגביר הני"ל. לסיום סקירה זו ולהשלמת התמונה העולה ממנה יובאו דברי שנים מבניה של התקופה, מעמודי התווך של עולם הרוח שלה, שהיו הן מושפעים והן משפיעים על קורות היהדות שהתפתחה מאז.

בסיפור "יום ששי הקצר" של ביאליק, מן הבולטים במשכילי ליטא, מתוארת דמות רבנית הנגררת על ידי הגביר המקומי. בצניניות שחיציה טבולים סרקאזם מריר, מצייר ביאליק את הרב המקומי כדמות חמדנית, נטולת זקיפות קומה, דמות המסובבת על ידי ההתרחשויות, מובלת ולעולם לא מובילה. למרות יום שישי הקצר וחרדתו של הרב להספיק את כל הכנותיו טרם השבת הממשמשת לבוא על ביתו, רצונו זה נמוג על ידי זוג אווזים ושק תפוחי אדמה הנתחבים לידיו מידי הכפרי ששלח לקחת אותו להיות סנדק בכפר מרוחק, בבית הגביר של הכפר. למרות סירובו המנומס, הרב בא ושוקע בשיכר.

ביאליק מתאר את דברי גצי הגביר:

"אדרבה, ישתה נא הרב, רק עוד כוס אחת" [...] – וכי יי"ש הוא זה? הרי זה שמן זית, נא, לחיים, רבי, לחיים! [...] ור' ליפא, שהוא חלוש ורך לב מטבעו, לא יכול לראות בצערו של בעל הבית וטעם עוד קורטוב ושוב קורטוב [...] "השמן" שבא בעצמותיו של ר' ליפא, עשה, כנראה, את שלו, ואולם ר' ליפא לא הצטער על זה כלל. אדרבא דעתו היתה בדוחה עליו.

50 קובנר, המצרף, עמ' 119.

51 עמ' 1.

היה פיו מצחקק מן הגרון בקול ציפור דק: "הי-הי-הי, ר' גצי, הרגליים!"
[...] "הי-הי-הי", שחקו כל המסובים אף הם, הרבי!
ובסופו של דבר מוצא עצמו הרב שהתעורר משכרותו נכנס לעיירה על
מרכבתו – בעת שבני קהילתו יוצאים בעדנה מבית הכנסת, מתפילה של שבת.⁵²
האדר"ת לא היה דמות מעין זו, אך אין ספק ששמען של התנהגויות כאלו
ריפד את דרך ההתנהגות הגסה של הרודים בקהילה כבתוך שלהם – גם לעומת
רב המקום, נכבד ככל שיהיה.

בוגר נוסף של קהילה זו, חתן האדר"ת, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, מתאר
לא פעם בעט מבקרת את מעמד הרבנות. מתיאוריו, שאף הם נוקבים וצולפים
לעתים, ניתן להבין כי מראם של דמויות שלא הרבו כבוד ליהדות עמדו מול
עיניו, והוא, גאוה יהודית וזקיפות קומה שדרש מכל אדם ועל אחת כמה וכמה
מתלמיד חכם, כאב את הדימוי שנוצר לעולם התורה על ידי נושאייה. באחת
מאיגרותיו, הוא אינו נרתע מציור מלגלג ואף מכליל של העולם הרבני, בייחוד
בפן הרעיוני-מעשי. באיגרת⁵³ שכתב מארץ ישראל בתרס"ט [1909] לרב פנחס
הכהן לינטופ,⁵⁴ הוא כותב:

תקוותיו של כבוד גאונו על אסיפות רבנים (מהפכניות, י"פ), הנן אצלי
תמיד חלומות [...] בתרדמה עמוקה ישנים הם רועי עמנו, לא מרוע לב
כ"א מחולשת נשמה [...] כשיתאספו לאסיפה לא ייחסו לעצמם שום
קוצר דעת וחולשת רוח, ולא יאמינו לקול היחידים החמושים בזרע ד'.
כאן ניתן לשמוע את הד קולו של מי שרואה את השבר מתרחש, מכיר את
עצמו כמי שיודע דרך לרפאות את השבר, אך יודע שכהות יכולת ההאזנה מונעת
את ההצלה. והוא מוסיף ומצליף בעטו:

את שולחן האסיפה יעטרו בודאי באיזו חקירה של דבר הלכה, בעניין
קטן שבקטנים, שיהיה אולי גדול ורחב מצד עומק התחבולות הנדרשות
לפתרונה, כמי שעושה 'מכונה מאלפי אלפים ככרי זהב כדי לעשות מחט-
ברזל אחת', או באיזה דבר אגדה שישבצו אותה ברעיונות של מוסר רצוף

52 כל כתבי ח"יני ביאליק, עמ' ק"מ.

53 איגרות הראי"ה, חלק א', עמ' ר"מ.

54 רבה של קהילת החסידים בבירז'ה, עיר מחוז בצפון ליטא, בת כ 2000 יהודים בסוף המאה
התשע עשרה. הרב לינטופ "חיפש דרכים לקרב את בני הנוער לבל ילכו שבי אחרי ההשכלה.
מחונן בזיכרון חד ובתפיסה מהירה, בקיא בנגלה ובנסתר, מעורה בחיי הרוח של התקופה".
עקב כל אלו ראה בו הרב קוק בן שיח לפרישת הגיגי לבו בצורה גלויה. ראו: פנקס, ליטא, עמ'
175.

מן החיים, של קבלה מגומגמת או של פילוסופיה ישנה, ובזה יגדל עוד היסוד החנקי בהאטמוספירה הרבנית, ומכאוב חדש יולד לציריה הגדולים של כנסת ישראל, המתהפכת בחבליה.

לכן הגיע הרב קוק לכיוון חשיבה אחר המבקש ממנהיגי הרוח של הדור דוקא את אימוץ כלי נשקם של אלו שהם מזהים כמאיימים: "לא כן, אחי, לא זו הדרך. לא נבקש כעת עדיין אסיפות, כ"א ספרות נייסד, באזמל חד, חרב פיפיות [...] וזרם חיים חדשים ממקור חי העולמים". במחאתו הוא יותר מרומז על שאיפותיו הרוחניות של רב בן התקופה: "לא בשביל להקרית רב או מפורסם, ולא בשביל לקבל שכר טוב וחלק נאה בגן עדן, ולא להנצל בזכות זה ממוקדי שאול ומלאכי חבלה. כל אלה המחשבות, אף שאמת נצחית טבועה בהן, הן קטנות ופעוטות".⁵⁵

דומה שחזונום של שני דוברים אחרונים אלו הראה תחילתה של הבשלה בעם ישראל בעת החדשה, צמיחה שאולי נבעה מתהליכי ריקבון של דור מעבר מגלות לתקומה.

1. סיכום

הרצף של היהדות המסורתית בגלות עמד במאה התשע עשרה בסימן של תמורה. תמורה זו לא הייתה אלא הבשלה של אשכול תמורות שתחילת היווצרותו עוד במאות הקודמות לתקופתנו. חיי היהודים ספגו אל קרבם תמורות אלו לא בלי זעזועים, דרכה של ליטא בהטמעת ערכי ההשכלה הייתה כנראה מרוככת יותר מאשר במחוזות גלות אחרים, אך הרצף פינה סוף סוף את מקומו לתמורה שבאה מכל מקום. האדר"ת, כמי שעמד בתוככי התרחשויות אלו משרטט תמונה של חיי היהודים, תמונה שחינה המיוחד מגיע דווקא מנקודת ראותו המיוחדת של הסופר – רב קהילה. מעמדה זו ניבטת צורת היהדות, דרך ערכי הקהילה, דרכי התנהלותה, חיי יחידה – קטנים כגדולים, בעת צרה ובעת חולין, כמו גם דרכי השתלבותה של ההשכלה והאופק החדש המאיר בעל כורחה של היהדות את ההווה ואת עתידה. מתוך התיאורים שהובאו עולה תמונה שהיא רעננה מבחינות מסוימות ובלה, מאחרות. היחסים המיוחדים שיכלו להתרקם בעיירה בין משודכים צעירים מבתי היראים, כמו גם תיאורי הדרך הרכה שבה נמסכו ערכי ההשכלה לבתים תורניים יש בהם כדי

55 וראו גם איגרות הראי"ה, חלק א, עמ' קכב ועמ' קמ, הצבעות על נחשלות מעמד הרבנות והתנהלות הרבנים.

ללמד על אורח החיים הנינוח בעיירה. גם תיאורי יחסי הכוחות בעיירה כמו גם מאבקי הכוחות, מצביעים על חיוניות קהילתית חברתית שמעמד הרבנות אינו מכסה או משבית – לטוב או למוטב.

הרבנות כפי שהצטיירה בידי האדר"ת "מקרקעת" תפיסות עולם של בעלי דימויים "מושלמים" על נושאי תפקיד זה, ונושאי כלי הקודש מקבלים בציוורו של האדר"ת גווני בשר ודם, עם צדדי כוחנות וממון, חשבונות, לחצים אילוצים – כמו גם עם תיאורי גדלות, עדינות, חסידות ומנהיגות. מקומו של הרב בתוך רבדיה של הקהילה אף הוא שופך אור על הכוחות הדוחפים והמושכים בתוככי קהילות הקודש שהיו ואינם עוד, אף שהחדשות שקמו, ספק אם בראו חדשה בארץ מאשר היה מעולם, כי "סדנא דארעא חד הוא".

המצטייר מן הדברים הוא עולם חברתי חדש, על בשורותיו ותחלואיו, המבקיע לו דרכו בדרך פתלתלה מתוך ובמקום הסדר הישן המתנוון, שמפנה מקומו לשחר היסטורי שאף עליו יהיה להוסיף ולגלף ממנו את טעויות הילדות שנכרכו בו, עד שיגיע אל אותו חוף חזוני עליו חלם חתנו של האדר"ת – הראי"ה קוק: "הישן יתחדש והחדש יתקדש".

ביבליוגרפיה

- אנציקלופדיה של הציונות הדתית (תשמ"ד). ירושלים.
 בן ששון, ח"ה (תשמ"ד). "החברה בהגותו של רבי יהודה הלוי", בתוך: רצף ותמורה, ליקט וערך: יוסף הקר, תל אביב.
 בר-נביא, א' ונווה, א' (תשנ"ח). זמנים מודרניים, תל אביב.
 הרצברג, א' (תשנ"ד). היהודים באמריקה, תל אביב וירושלים.
 זלקין, מ' (תש"ס). בעלות השחר, ירושלים.
 כל כתבי ח"י ביאליק (תשי"א). תל אביב.
 פיינר, ש' (תשנ"ג). "האשה היהודיה המודרנית: מקרה מבחן ביחסי השכלה ומודרנה", ציון נח, עמ' 453–499.
 פנקס הקהילות, ליטא (תשנ"ו). ירושלים.
 פנקס ועד ארבע ארצות (תש"ה). ירושלים.
 קובנר, י"א (תשנ"ח). ספר המצרף, ירושלים.
 קוק, א"י (תשכ"ב). אגרות הראי"ה, ירושלים.
 קוק, א"י (תשמ"ב). אדר היקר, ירושלים.

קפלן, ק' (2002). אורתודוקסיה בעולם החדש: רבנים ודרשנות באמריקה, ירושלים.
רבינוביץ'-תאומים, א"ד (תשמ"ד). סדר אליהו, אבטוביוגרפיה, ירושלים.